

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ REGIONUNUN TÜRK KÖKƏNLİ MƏDƏNİYYƏTİ

Kasım Hacıyev

AMEA, Qafqazşünaslıq İnstitutu, bölüm
başkanı, prof.Dr.

gasimh@mail.ru

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi qədər də onun qədim regionlarından biri olan Qarabağın tarixi qədim, mədəni ənənələri zəngindir.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ regionu dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. Azıx düşərgəsindən başlayan Quruçay, sonrakı Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin biri digərini əvəz etməsi burada intensiv yaşayışın olduğunu göstərir. Bu regionda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bu yaşayın bütün aspektlərini təsdiq edir.

Adı ilk dəfə tarix səhnəsində “Qarabağ” kimi çəkilən, XIII əsrdə haqqında məlumat verilən Qarabağ regionunun adı türk mənşəli söz olan “Qara” – böyük və “bağ”- bağ sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Qarabağ regionu antik dövrdə Azərbaycan Albaniyasının tərkibində ən böyük vilayətləri əhatə etmişdir. İlk orta əsrlərdə Qarabağ regionunda yerləşən vilayətlər: Girdman, Sakasena, Uti, Paytakaran, Sisakandan ibarət idi (Azərbaycan tarixi. Bakı, 1988, c.II, s.15-21). Bu vilayətlər indiki Qarabağı və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi.

Qarabağ regionunda Antik müəlliflərin saklar, massagetlər, hunlar adlandırdıqları əhalinin bizim eradan əvvəl Kür və Araz hövzəsini tutduqları bildirilir (Алиев К.Г. Античная Кавказкая Албания, Баку, 1992; Qumilyov L.İ. Qədim türklər, Bakı, 1993).

Azərbaycan Albaniyasının, başlıca olaraq onun tərkib hissəsi - Qarabağın iqtisadi və mədəni tarixi başlıca olaraq öz əksini antik yazıçıların əsərlərində tapmışdır. Xüsusilə Strabonun «Coğrafiya»sı, Böyük Plininin «Təbiətin tarixi», Pomponiya Melin «Yerin təsviri», Plutarxın «Paralel canlı təsvir», Korneliya Tatsitin «Annallar», Ptolemeyin «Coğrafiya dərslisi», Dion Kassinin «Roma tarixi», Klavdi Elianın «Canlılar haqqında», Appianın, Kurtsi Rufun, Arrian Flavinin və Yuli Solinin əsərlərində Albaniyanın tarixi coğrafiyası, əhalisi, təsərrüfatı və ticarəti, ictimai quruluş və mədəniyyətinə dair maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq Erməni müəllifləri Aralıq-Qara-Xəzər dənizləri arasındakı torpaqlarda ermənikindən başqa hər hansı dövləti tamamilə inkar edirlər. Albaniya dövlətinin olmadığı, bu ərazilərin ermənilərə məxsus olması və uydurma «böyük Ermənistan»ın tərkibində olmasından bəhs edirlər. Burada ermənilərin bu ərazilərdə Avtoxton olmadığı, onların əcdadlarının vaxtilə uzaq Balkanlardakı Frakiyadan gəldiklərini “unudurlar”.

Albaniyada erkən orta əsrdə (IV əsrdə) xristianlıq dini qəbul edildikdən sonra (IV-VII əsrlər) tikinti mədəniyyətini səciyyələndirən dini abidələr xristian arxitekturası tipində memarlıq üslubunda yaradılmışdır. Qəbələdə (Böyük Əmidli kəndi) alban məbədi, Laçında Ağoğlan məbədi, Kəlbəcərdə Qoşavəng (Xotavəng), Çahartağ məbədləri, Zakatalada Kilsədəğ, Mamrux, Qaxda Ləkit alban xristian məbədləri, o cümlədən Qarabağda - Ağdərədə Amaras (Qədim türk dilinə bu söz «Ağ hun» deməkdir), Ağdamda Govurqala (qeyri müsəlman - alban xristianlığına məxsus -Q.H.), Xocavənd alban kilsəsi (Sos kəndi), Ağcabədinin Təzəkənd yaşayış məntəqəsindəki üç nefli bazilikalı bina xristianlıq dövrü tikinti memarlığını, habelə maddi mədəniyyətini səciyyələndirir (Q.Ə.Hacıyev. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı. Təhsil, 2010, 152 s.).

Orta əsr ərəb və farsdilli mənbələrdə hətta İslam dininin Albaniyada (Azərbaycanda) qəbul edildiyi və sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda müsəlman məscidləri ilə bərabər alban xristian məbədlərinin də mövcud olduğunu və qorunub saxlandığını təsdiq

edən məlumatlar verilir. Bu dinlər eyni xalq – Azərbaycan-Türk xalqı tərəfindən qəbul edilmiş, bu abidələr də həmin xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ regionun əsas əhalisi mənşə, dil və mədəniyyət baxımından min illərlə Böyük Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında yaşamış Türk mənşəli etnoslara mənsub olan etnik qruplarından ibarət olmuşdur. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağ ərazisində orta əsrlərdə dini ayrılığın meydana çıxması bölgədə sonralar böyük dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Albaniyada (Azərbaycan) xristianlığın müsəlmanlıqla əvəz olunduğu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayan və xristianlıq dini ideologiyasına sitayiş etməkdə davam edən albanların xristian olmasından istifadə edərək, buraya XIX əsrdən etibarən 120 mindən çox erməni köçürülmüşdür (Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С.-Петербург, типография имп. АН, 1852, 636 с.: Шопен И.И. Новые заметки на древнюю историю Кавказа и его обитателей. С.-Петербург, 1896, 336 с.). Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimliyasıya etmiş, hayklar adlandırmış, ərazini isə “hayk ölkəsinin bir hissəsi” kimi qələmə vermişlər. Vaxtilə sığınacaq tapdığı Azərbaycan torpaqlarını son dövrlərdə “Şərqi Ermənistan“ adlandıraraq həmin əraziləri tarixi vətənləri, erməni mədəniyyəti məskənləri adı altında saxta tarix yaratmışlar (Вердиева Х.Ю. Гусейн-заде Р.А. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, «ЭЛМ», 2003, 167 с.).

Qarabağ ərazisində müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif dinlərin mövcud olması (tanrıçılıq, zərdüştilik, xristianlıq və müsəlmanlıq) insan cəmiyyətinin ictimai həyatına ciddi təsir göstərmişdir. Bu, xalqın şəhərsalma mədəniyyətində, ictimai və dini tikililərin, tikinti komplekslərinin memarlıq üslubunda, şəhərlərin quruluşu və planlaşdırılmasında, habelə əhalinin məişətində, həmçinin mənəvi dünyasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da xristianlıq və müsəlmanlığın biri digərini əvəz etməsi tikinti mədəniyyətində də özünü göstərmişdir.

Xristianlığın mövcud olduğu bir dövrdə meydana çıxmış İslam dininin Albaniyada qəbul edilməsi yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Çox keçmədən ölkənin hər yerində, o cümlədən Qarabağda məscid kompleksləri tikilmiş, Yaxın Şərqi ölkələrində olduğu kimi, şəhərlər yeni üslubda yenidən qurulmağa başlanmışdır.

Azərbaycanın Qarabağ ərazisində mövcud olan abidələr və tikinti qalıqları alban xristian və ondan sonrakı müsəlman Şərqi tipində yaranmış tikililərin həmin dövrün tikinti mədəniyyətini, memarlıq və incəsənət tiplərinin əlaqəsini və inkişaf ardıcılığını izləməyə imkan verir.

Azərbaycanın Qarabağ regionunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş müxtəlif tikinti qalıqları - daş sütun altlıqları, kapitellər, kirəmitlər və s. ilk orta əsrlər tikinti mədəniyyətini dərk etməyə əsas verir. Həmin dövrdə tikintilər qədim Parfiya tipindən miras qalmış dairəvi və Roma ənənəsinə uyğun düzbucaqlı formada davam etdirilmişdir.

Azərbaycanın bu günkü tarix və mədəniyyət abidələrinin- qalalar, türbələr, körpülər və digər tikintilərinin yaranmasında Qarabağ regionunun mədəniyyət ənənələrinin mühüm yeri və rolu olmuşdur.

Qarabağ tikintilərində memarlıq və incəsənətin inkişafı orta əsrlərdə geniş vüsət almışdır. Həndəsi və nəbati naxışlarla bədii gözəllik verilmiş sadə quruluşlu evlər öz dövrünün mədəni irsini əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri meydana çıxmışdır. Bu naxışlardan təkə tikintidə deyil, həmçinin məişət əşyalarının hazırlanmasında və toxuculuqda da istifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, tarixi saxtalaşdırmaq yolu ilə Qarabağı əzəli erməni torpaqları kimi qələmə verməyə səy göstərən erməni təbliğatçıları və digərləri bilməlidirlər ki, Qarabağ heç bir zaman erməni torpağı olmamışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində antik dövrdə formalaşmış, orta əsrlərdə inkişaf yolu keçmiş, şəhər mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətlərinin - şəhərsalma mədəniyyətinin, şəhər əhalisinin məişət səviyyəsinin, bütün sənət növlərinin inkişafını özündə əks etdirmiş, həmçinin mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Qarabağ ərazisində qədim şəhərlərin mövcudluğu barədə mənbələrin verdiyi məlumatı, Bərdədə,

Govurqalada (Ağdam), Qaraköpəktəpədə (Füzuli), Ergi yaşayış yerində (Ağcabədi) və s. aparılmış arxeoloji tədqiqatlar da təsdiq edir (Q.Ə.Hacıyev. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı. Təhsil, 2010, 152 s.).

Qarabağ orta əsrlərdə bir-birini əvəz edən müxtəlif adlı – Sacilər, Saralilər, Eldənizlər, Hulakulər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar kimi türk-müsəlman hökmdarların idarə etdiyi dövlətlərin tərkibində, həmçinin müstəqil xanlıq olmuş, XX əsrdə AXC-nin, Azərbaycan SSR-in tərkibində olmuşdur.

Bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da, o cümlədən Qarabağda mədəniyyət, elm və ədəbiyyatda yüksək inkişaf baş vermişdir. Bütün dövrlərdə Qarabağ Azərbaycanın iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq inkişaf etmişdir. (“Pontokaspi və Qafqaz Bölgəsi: ekosistemlərin birləşməsi və izolyasiyası şəraitində dəyişikliklər, canlıların filogenezi, geologiya, ekologiya və coğrafiyası” Multidisiplinar Beynəlxalq Konfrans (onlayn). 27-28 noyabr, 2020. Bakı, Azərbaycan)

XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa Qarabağın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Qarabağ Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibləri olan Qasım bəy Zakir, Xurşudbani Natəvan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov və Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin vətənidir (Q.Ə.Hacıyev. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı. Təhsil, 2010, 152 s)..

Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin beşiyi, həmçinin saz-söz sənətinin ocaqlarından biri olmuşdur. Şuşa şəhəri təkcə Azərbaycanın deyil bütün Cənubi Qafqazın konservatoriyası kimi tanınmışdır.

Qarabağ regionunda, xüsusilə Şuşa şəhərində məşhur müğənnilər - Hacı Hüsü, Kərbəlayi Hüsü, Ələsgər Fərzəliyev, Cabbar Qaryağdı oğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, peşəkar musiqiçilər - Malıbəyli Həmid, Qurban Pirimov kimi musiqiçilərin Qarabağın musiqi mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri vardır. Qarabağ dünya mədəniyyəti tarixinə ensiklopedik biliyə, yüksək istedadla malik

olan və müsəlman aləmində operanın banisi Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi dahi, Zakir Bağirov, Fikrət Əmirov, Zülfüqar Hacıbəyov, Süleyman Ələskərov, Əşrəf Abbasov, Soltan Hacıbəyov, Əfrasiyab Bədəlbəyli və Niyazi kimi böyük bəstəkarlar bəxş etmişdir.

XX əsrin sonlarında Ermənistanın törətdiyi pozuculuq fəaliyyəti, münaqişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altında qoydu. Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey eksponatları və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini - Xocalı faciəsini törətdilər. Erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırımına məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik edərək təhqir etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar (Q.Ə.Hacıyev. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti (Azərbaycan, ingilis, fransız dillərində). Bakı. Təhsil, 2010, 152 s.).

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. Müsəlmanlıq abidələri dağıdılıb yer üzündən silindi, alban xristian abidələri isə tamamilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları məhv edildi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədində saxlanmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sovməsindəki yazı silinərək məhv edildi (Yenə orada).

Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən, Azərbaycan Respublikasının 20% ərazisi və 7 rayonunu işğal edərək 30 il işğal altında saxlayan Ermənistanın tarixi keçmişini xatırlasaq görərik ki, əvvəla Ermənilərin vətəni Balkanlar, tarixi Frakiya vilayətidir, ikincisi, ilk erməni dövləti Kilikiyada yaranmışdır, üçüncüsü, Cənubi Qafqaza ermənilər XIX əsrdə köçürülmüşlər. Cənubi Qafqazda erməni dövləti 1918-ci ildə, heç vaxt mövcud olmadığı bir yerdə - Qərbi Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılmışdır. Ona görə də ermənilərin Qarabağ ərazisində nə dövlətçilik nişanəsi, nə maddi mədəniyyət abidəsi, nə də mənəvi

mədəniyyətlərini təsdiq edən bir mədəniyyət xadimi yoxdur. Çün ki, Cənubi Qafqazda XX əsrin əvvəllərinə qədər erməni dövləti mövcud olmamışdır.

Beləliklə, Ermənilər Yuxarı (Dağlıq) Qarabağın tarixini məqsədli şəkildə saxtalaşdırmağa, mədəniyyətini mənimsəməyə çalışsalar da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və şanlı ordumuzun şücaəti, Türkiyə CümhuriyyətiNİN PREZİDENTİ Receb Tayib Ərdoğanın qardaşlıq yardımı ilə ərazilərimiz işğaldan azad edildi. Bu cəhtlərin qarşısı birdəfəlik alındı. Torpaqlarımız da, maddi mədəniyyət abidələrimiz də öz sahibinə - Azərbaycan-türk xalqına qayıtdı.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Qarabağ, türk, mədəniyyət

РЕЗЮМЕ

ТУРЕЦКАЯ КУЛЬТУРА КАРАБАХСКОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гаджиев Гасым

Письменные источники, археологические исследования и этнографические наблюдения даёт возможность последовательно проследить историю материальной культуры Карабаха на все ее период. Несомненно, материальная и духовная культура Карабаха является частью материальной культуры тюркского народа. Материальная и духовная культура, развитая в Азербайджане, аналогична развитию тюркской культуры в Азербайджане. Потому что культура играет важную роль в зарождении и развитии азербайджанской культуры азербайджано-тюркского народа.

Ключевые слова: Кавказ, Азербайджан, Карабах, тюркский, культура.

SUMMARY

TURKISH CULTURE OF THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN

Source information, archaeological researches and ethnographic observations give opportunity to the following of material culture of Garabagh. There is no doubt that the material and moral culture of Garabagh is the structure of the following of material culture of Azerbaijan people. This had been developed in accordance with the way of living, welfare standards and national moral peculiarity of Turkish origin people of Garabagh. Therefore, this culture played a role in the establishment and development of the material culture of the Azerbaijani-Turkish people.

Keywords: Caucasus, Azerbaijan, Karabakh, Turkish, culture.